

HOOFDSTUK 3

Het goede leven in het christendom: onderweg naar een betere wereld

I. Inleidende tekst

Met de komst van het christendom verandert er veel in de geschiedenis, ook in het denken over geluk. Het belangrijkste verschil met de klassieke Oudheid is wellicht dat het goede leven iets wordt dat voor ieder mens, ongeacht zijn afkomst, bereikbaar moet zijn. Iedereen die lid was van de christelijke gemeenschap was in principe gelijk. De toestand van vrede en vreugde begint weliswaar op aarde, maar bereikt zijn hoogtepunt in het Koninkrijk van God na de dood. De hoogste deugd wordt liefde en daarnaast wordt arbeid onlosmakelijk gekoppeld aan het goede leven. Ook dat zien we vandaag nog terug: het hebben van een goede baan is verbonden met een goed leven. Een goede baan stelt je immers in staat dingen te doen die je graag doet of dingen te kopen waarnaar je verlangt. Maar is een goede baan een voorwaarde voor een goed leven?

II. Vragen bij eindterm 12

BIJ EINDTERM 12 (PARAGRAAF 3.3 EN 3.4; P. 82 T/M 87)

1. Bekijk ter oriëntatie de volgende filmpjes waarin de deugden bij Plato en binnen het christendom worden toegelicht:
<https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst3>.
2. Noem de vier kardinale deugden die Plato onderscheidt.
3. Leg uit waarom deze deugden 'kardinaal' zijn aan de hand van de betekenis van dit woord.
4. Welke drie theologale deugden worden er in het christendom aan deze kardinale deugden toegevoegd?

5. Waarom heten deze deugden 'theologisch' en hoe verhouden ze zich tot de klassieke/kardinale deugden?
6. Wat is de rol en betekenis van liefde als hoogste deugd?
7. Waarom is de deugd liefde niet alleen moeilijk te koppelen aan het hiërarchische denken van Plato en Aristoteles, maar ook aan vormen van hiërarchisch denken binnen het christendom zelf? Leg dit uit aan de hand van enkele concrete voorbeelden van hiërarchisch denken.
8. Is deugdethiek niet te ouderwets voor onze gesecculariseerde samenleving? Kijk naar wat filosofen als Elizabeth Anscombe (1919-2001), Philippa Foot (1920-2010) en Alasdair MacIntyre (1929) daarover te zeggen hebben via de link <https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst3> en neem hierover een beargumenteerd standpunt in.

III. Verdiepingsopdracht

The School of Life- oprichter en filosoof Alain de Botton heeft een manifest met tien deugden voor het moderne leven opgesteld. Een beter mens worden, wie wil dat nog? Volgens de Britse filosoof kijken de meeste mensen vreemd op wanneer je ernaar streeft een goed persoon te zijn. Terwijl deugden altijd de kroon waren op de filosofie en de religie, zijn wij de eerste generatie die *zero interest* heeft in deugden, aldus De Botton. Daarom heeft de oprichter van de Londense School of Life een manifest voor atheïsten geschreven. In het volgende filmpje worden de tien deugden die hij voorstelt uitgelegd: <https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst3>.

De tien deugden die Alain de Botton voorstelt zijn:

1. Veerkracht: tegenslag is deel van het menselijk leven.
2. Empathie: heb de moed om je te verplaatsen in anderen.
3. Geduld: we zijn ongeduldig omdat we perfectie verwachten.

De moderniteit als project van bevrijding (1): het autonome individu

I. Inleidende tekst

Dit hoofdstuk beschrijft het ontstaan van het moderne vrijheidsideaal. De auteurs situeren het ontstaan van dat ideaal vooral in de periode van de Verlichting (achttiende eeuw). Stond binnen het christendom het verlangen naar het Koninkrijk van God centraal, in de achttiende eeuw wordt de focus gericht op politieke en maatschappelijke doelen. In de nieuwe opvatting van het goede leven moet vrijheid in het heden worden gerealiseerd. De kern van het vrijheidsideaal wordt gevormd door het begrip van het 'autonome individu'. Belangrijke stappen in de ontwikkeling en betekenis van dit begrip zijn gezet door Maarten Luther (zestiende eeuw), John Locke (zeventiende eeuw), Immanuel Kant (achttiende eeuw) en Søren Kierkegaard (negentiende eeuw).

II. Vragen bij eindtermen 13 t/m 20

BIJ EINDTERM 13 (PARAGRAAF 4.2 T/M 4.5; P. 97 T/M 116)

1. Wat betekenen de begrippen individu en autonomie letterlijk?
2. Wat betekenen de begrippen dividu en heteronomie letterlijk?
3. Maak een keuze en beargumenteer die: ben jij een (a) autonoom individu; (b) een heteronoom individu; (c) een autonoom dividu; of (d) een heteronoom dividu? Licht je antwoord toe en gebruik een veelzeggende casus uit je eigen leven waaruit dat blijkt.
4. Geef in het kort weer wat de opvattingen over het autonome individu zijn binnen het protestantisme, bij Locke en Kant, bij Kierkegaard en binnen het existentialisme. (Zie ook de eindtermen 14 t/m 17 en de verdiepingsopdracht.)

De moderniteit als project van bevrijding (1): het autonome individu

I. Inleidende tekst

Dit hoofdstuk beschrijft het ontstaan van het moderne vrijheidsideaal. De auteurs situeren het ontstaan van dat ideaal vooral in de periode van de Verlichting (achttiende eeuw). Stond binnen het christendom het verlangen naar het Koninkrijk van God centraal, in de achttiende eeuw wordt de focus gericht op politieke en maatschappelijke doelen. In de nieuwe opvatting van het goede leven moet vrijheid in het heden worden gerealiseerd. De kern van het vrijheidsideaal wordt gevormd door het begrip van het 'autonome individu'. Belangrijke stappen in de ontwikkeling en betekenis van dit begrip zijn gezet door Maarten Luther (zestiende eeuw), John Locke (zeventiende eeuw), Immanuel Kant (achttiende eeuw) en Søren Kierkegaard (negentiende eeuw).

II. Vragen bij eindtermen 13 t/m 20

BIJ EINDTERM 13 (PARAGRAAF 4.2 T/M 4.5; P. 97 T/M 116)

1. Wat betekenen de begrippen individu en autonomie letterlijk?
2. Wat betekenen de begrippen dividu en heteronomie letterlijk?
3. Maak een keuze en beargumenteer die: ben jij een (a) autonoom individu; (b) een heteronoom individu; (c) een autonoom dividu; of (d) een heteronoom dividu? Licht je antwoord toe en gebruik een veelzeggende casus uit je eigen leven waaruit dat blijkt.
4. Geef in het kort weer wat de opvattingen over het autonome individu zijn binnen het protestantisme, bij Locke en Kant, bij Kierkegaard en binnen het existentialisme. (Zie ook de eindtermen 14 t/m 17 en de verdiepingsopdracht.)

5. Leg uit welke opvatting over het autonome individu bij vraag 4 jou het meeste aanspreekt en breng je beargumenteerde voorkeur in verband met je antwoord op vraag 3.

BIJ EINDTERM 14 (PARAGRAAF 4.2; P. 97 T/M 103)

Door zijn manier van optreden gaf de monnik Maarten Luther het startsein voor de Reformatie, waardoor er naast de katholieke, ook protestantse kerken in Europa ontstonden. Toen Maarten Luther zich op de Rijksdag te Worms (1521) moest verantwoorden voor zijn daden deed hij volgens de overlevering de uitspraak 'Hier sta ik, ik kan niet anders'.

1. Leg aan de hand van deze uitspraak van Luther uit wat de rol is geweest van het protestantisme in het ontstaan van het concept van het autonome individu. Gebruik bij je uitleg de begrippen verinnerlijking, subjectivering en geweten.
Tip: bekijk ook het filmpje over Luther en de consequenties van de Reformatie via de link: <https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst4>.

Het protestantisme bleek in de periode na de Reformatie uiteen te vallen in een veelheid van kerkgenootschappen. Ongetwijfeld is er een verband tussen deze fragmentering en de rol van het eigen geweten dat door Luther centraal werd gesteld. Dit leidde bij protestantse kerkgenootschappen tot de poging om de subjectivering van de moraal te ontwijken door het creëren van vaste wetten en principes. De vraag naar wat een 'goed leven' is, kwam daardoor in een ander licht te staan.

2. Leg uit dat de subjectivering van de moraal kan leiden tot een vorm van plichtethiek en dat daarmee de vraag naar wat een 'goed leven' is anders wordt. Geef in je antwoord aan wat de kern is van plichtethiek en in welk opzicht de vraag naar het goede leven vanuit plichtethiek een andere is dan vanuit een

moraal waarin geweten en innerlijk centraal staan. Gebruik bij je antwoord een concreet voorbeeld van een relevante morele vraag.

BIJ EINDTERM 15 (PARAGRAAF 4.3; P. 103 T/M 109)

John Locke is de grondlegger van het liberalisme, de politieke stroming waarbij het individu onvervreembare rechten verkrijgt op haar of zijn leven, vrijheid en persoonlijk eigendom. De staat heeft als instituut slechts een beperkte macht en is eigenlijk een noodzakelijk kwaad, want een mogelijke bedreiging voor het leven van de burgers. De opvattingen van Locke over burgerrechten en de verhouding tussen kerk en staat zijn diep beïnvloed door het protestantisme en de daarmee verbonden levenservaring.

1. Bekijk ter oriëntatie op het denken van Locke de twee filmpjes via de link: <https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst4>.
2. Leg uit welk verband er is tussen de opvatting van het bestaan van onvervreembare burgerrechten en de protestantse religieuze levenservaring. Geef in je antwoord ook een uitwerking van deze burgerrechten.

Opvallend is dat Locke ondanks zijn opvatting over het persoonlijke geweten niet van mening is dat alle religies moeten worden toegestaan. Zo mag een staat geen katholicisme tolereren (Locke leefde in de zeventiende eeuw): priesters mogen immers geen eigen keuzes maken, vallen onder het gezag van de kerk en mogen geen eigendom hebben. De katholieke kerk is in de opvattingen van Locke dus een soort 'staat in de staat' en moet daarom niet toegestaan zijn.

STELLING: 'Religies waarin geestelijken geen eigen keuzes mogen maken en geen eigendom mogen hebben moeten verboden worden.'

3. Geef in je argumentatie aan wat je opvatting is over burgerrechten, en de verhouding tussen religie en staat.

De protestantse religieuze ervaring met haar nadruk op het diepste innerlijk van de mens en de rol van het geweten in relatie tot God heeft niet alleen invloed gehad op het formuleren van burgerrechten van het *vrije* individu bij Locke, maar ook op de opvatting van Kant op het *autonome* individu. Kant slaat echter bij de fundering van zijn opvattingen over vrijheid een andere weg in dan Locke. Kant definieert daarbij een specifieke opvatting over vrijheid en autonomie vanuit het onderscheid dat hij maakt tussen de *fenomenale* en *noumenale* wereld. Die eerste wereld staat in het teken van wetmatigheid en causaliteit, de tweede in het teken van vrijheid, autonomie en waardigheid: deze vormt de basis voor ons morele of zedelijke handelen. Eigenlijk maakt Kant via het onderscheid tussen deze twee werelden de moraal (of zedenwet) los van de christelijke boodschap.

4. Bekijk ter oriëntatie op het denken van Kant de twee filmpjes via de link: <https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst4>.
5. Leg uit dat de opvatting van Kant over de fundering van de moraal enerzijds voortkomt uit de protestantse religieuze levenservaring, maar daar anderzijds ook een stevige correctie op is. Gebruik in je antwoord de begrippen autonomie, heteronomie, categorische imperatief en rationalisering.

STELLING: 'In het goede leven bestaat geen eigendom en is diefstal onmogelijk.'

6. Neem ten aanzien van deze stelling een beargumenteerd standpunt in en definieer bij je argumentatie scherp de begrippen eigendom, diefstal en het goede leven.

De tijd van het denken over 'het zelf' als klassieke substantie of ding is voorbij. Anders dan de lijn waarin in de negentiende eeuw het zelfontwerp gedefinieerd werd, namelijk als proces, introduceert Kierkegaard het zelf in termen van verhoudingen. Het door Kierkegaard gehanteerde zondebegrip als een weigering om zichzelf te zijn, kan wel begrepen worden als een onkritische acceptatie door het individu van een zelfbegrip dat bepaald wordt door cultuur.

Kierkegaard schreef zijn oeuvre tegen de achtergrond van de modernisatie van Denemarken. Voor de ontwikkeling van het zelf betekende die modernisatie dat God als spiegelen principe werd vervangen door de staat en de cultuur. Niet langer vormde God van binnenuit de grond waartoe het zelf zich verhiel. Vanaf nu fungeerden externe humane instanties als de volksgemeenschap en de verworvenheden van een beschaving als maatstaf voor de identiteit van het zelf. Die substitutie had tot gevolg dat de mens uit balans raakte. De mens raakt haar 'hoogste zelf' kwijt, doordat zij de zelfrelatie van buitenaf laat afhangen van anderen in sociale processen. Op die manier wordt het individu echter geen geest oftewel een 'authentiek' zelf. De mens als in potentie geest begrijpt in deze situatie haar eigen realiteit niet meer, doordat zij haar zelf stut in het eindige. Een mens is volgens Kierkegaard daarentegen in evenwicht wanneer zij zichzelf laat rusten in het oneindige en zich, in de verhouding tot de macht die het zelf tot stand heeft gebracht, afvraagt hoe het met zichzelf is gesteld. Kierkegaards oeuvre kan dan ook worden begrepen als een poging om de realiteit van het zijn van een zelf voor God te herstellen. Kierkegaards streven, waarin het zelf niet langer van zichzelf vervreemd is door de burgercultuur en de moderne filosofie, kan voor hem alleen via het religieuze tot het enkele individu komen. In *Vrees en beven* staat Abraham symbool voor dat enkele individu.

1. Bekijk ter oriëntatie op het denken van Kierkegaard de twee filmpjes via de link: <https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst4>.
2. Wat is typisch protestants aan de kritiek die Kierkegaard in *Vrees en beven* uit op de burgercultuur en de moderne filosofie? Geef in je uitleg aan wat dat 'typisch protestants' inhoudt.
3. Hoe onderscheidt 'de enkeling' in Kierkegaards oeuvre zich van het autonome individu van de Verlichtingsfilosofen?
4. Welk bezwaar heeft Kierkegaard in *Vrees en beven* ten aanzien van ethiek?
5. Wat is het verschil tussen atheïstisch existentialisme en christelijk existentialisme?

BIJ EINDTERM 17 (PARAGRAAF 4.4 EN 4.5; P. 113 T/M 116)

Was er bij Kierkegaard nog sprake van een sterke religieuze verhouding tot God en werd de subjectiviteit bepaald door deze verhouding tot God, in de periode daarna werd de relatie tot God steeds losser en kwam de betekenis van subjectiviteit in het teken te staan van het moderne individu dat zelf gaat bepalen wat goed is en de eigen vrijheid als het belangrijkste ideaal beschouwt. Het existentialisme kreeg grote invloed op de generatie van de sixties, die zich uitdrukkelijk wilde verzetten tegen de burgerlijke cultuur. Strakke regels en autoriteit moesten worden ondergraven en taboes worden doorbroken op het gebied van seksualiteit, het gebruik van genotsmiddelen (drugs) en samenlevingsvormen. Charles Taylor kenschetst de manier waarop mensen tegenwoordig het goede leven willen inrichten als een streven naar authenticiteit. Men wil op zoek naar bijzondere belevenissen en ervaringen.

1. Bekijk ter oriëntatie op het denken van met name de latere existentialisten de twee filmpjes via de link: <https://www.moralmarkets.org/nl/werkboek-hfst4>.
2. Leg aan de hand van een voorbeeld uit wat het begrip

authenticiteit inhoudt en geef aan waarom authenticiteit kenmerkend is voor de moderne invulling van het goede leven.

3. 'Dat bepaal ik zelf wel.' In hoeverre past volgens jou de nadruk op individuele vrijheid – zoals verwoord in deze uitspraak – bij de vijf dimensies van het goede leven (relaties, instituties, lichaam, natuur en zin)? Geef in je kritische bespreking duidelijk aan wat de vooronderstellingen zijn van het moderne vrijheidsideaal en de opvattingen over de vijf dimensies.

PRIMAIRE TEKST: John Locke, *Tweede verhandeling over het staatsbestuur*

LEESWIJZER

De *Tweede verhandeling over het staatsbestuur* schreef Locke in 1680. Gepubliceerd werd de tekst pas in 1690, een jaar nadat in Engeland de Glorious Revolution plaatsvond, waarbij het Lagerhuis wetgevende bevoegdheden kreeg ten tijde van de regering van Willem en Maria. Uit deze verhandeling zijn de volgende passages van belang: deel 4 t/m 7, over de situatie van de mens in de natuurtoestand; deel 27, over het ontstaan van eigendom; en deel 127 t/m 131, over de doeleinden van politieke samenleving en staatsbestuur.

RODE DRAAD VAN DE TEKST

DEEL 4: Kenmerkend voor de natuurtoestand is dat mensen aan elkaar gelijk zijn en ook vrij zijn om zelf keuzes te maken binnen de grenzen van de natuurwet. Niemand beschikt over een ander omdat vanaf de geboorte allen over dezelfde vermogens en gaven van de natuur beschikken zonder dat de een over de ander heerst.

DEEL 5: Deze natuurlijke gelijkheid is ook de grondslag voor de verplichting tot wederzijdse liefde van mensen alsmede rechtvaardigheid en barmhartigheid. Locke volgt hierin zijn tijdgenoot de theoloog Hooker, die stelde dat het verlangen van mensen om lief-